

ZAMONAVIY NEMIS EKOFALSAFASIDA EKOLOGIK MAS'ULIYAT KATEGORIYASI

Normatova Nodira Suyundikovna

Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil tadqiqotchisi

+998973219251

nodirasuyundikovna@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada zamonaviy nemis ekofalsafasining yutuqlari tahlil qilingan bo'lib, unda Global ekologik inqiroz sharoitida insoniyatning tabiatga nisbatan munosabatini tubdan qayta ko'rib chiqish ehtiyoji ekofalsafa sohasining mustaqil va ahamiyatli yo'nalish sifatida shakllanishiga olib keldi. Ayniqsa, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, insoniyat faoliyatining tabiatga ta'siri natijasida yuzaga kelgan ekologik muammolar falsafiy tafakkurning ekologik mas'uliyat kategoriyasi atrofida birlashishiga sabab bo'ldi. Ekologik mas'uliyat tushunchasi nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy-prakseologik ahamiyatga ega bo'lgan konsepsiyaga aylandi. Bu borada, ayniqsa, nemis ekofalsafasi alohida o'rin tutadi, chunki unda ekologik mas'uliyat nafaqat nazariy-aksiologik, balki prakseologik aspektda ham chuqur o'rganilgan.

Kalit so'zlar: *ekologiya, mas'uliyat, ekofalsafa, axloq, barqaror, insoniyat, rivojlanish, kelajak, muhit, ta'sir, tabiat, jamiyat.*

ABSTRACT

This article analyzes the achievements of contemporary German ecophilosophy, in which the need to fundamentally reconsider humanity's relationship to nature in the context of the global ecological crisis led to the formation of the field of ecophilosophy as an independent and significant direction. Especially since the second half of the 20th century, environmental problems arising as a result of the impact of human activity on nature have led to the unification of philosophical thinking around the category of ecological responsibility. The concept of ecological responsibility has become a concept of not only theoretical, but also practical and praxeological importance. In this regard, German ecophilosophy occupies a special place, since in it ecological responsibility is deeply studied not only from a theoretical and axiological, but also from a praxeological aspect.

Keywords: *ecology, responsibility, ecophilosophy, ethics, sustainable, humanity, development, future, environment, impact, nature, society.*

KIRISH

Nemis falsafa maktabida ekologik fikrlash an'anasining shakllanishi ko'p jihatdan Gyote, Shelling, Gegel kabi mutafakkirlarning tabiat falsafasiga borib taqalsa-da, zamonaviy ekofalsafa Gans Yonas, Karl-Otto Apel, Yurgen Xabermas, Wolfgang Xofnagel, Klaus Mixael Mayer-Abix kabi mutafakkirlarning ishlarida yanada chuqurroq ifodasini topdi. Bu tadqiqotchilarning asarlarida ekologik mas'uliyat axloqiy-falsafiy kategoriya sifatida tabiatga nisbatan munosabatni belgilab beruvchi asosiy mezon sifatida talqin etilgan. Nemis ekofalsafasida ekologik mas'uliyatning prakseologik ahamiyati ayniqsa muhim, chunki bu yondashuv faqatgina nazariy mulohazalarni emas, balki amaliy harakat dasturlarini, qarorlar qabul qilish mexanizmlarini va ekologik siyosatning konseptual asoslarini ham qamrab oladi.

Ekologik mas'uliyat kategoriyasining zamonaviy nemis ekofalsafasidagi prakseologik ahamiyatini tadqiq etish, ekologik mas'uliyatning faqatgina nazariy tushuncha emas, balki amaliy harakatlarga yo'naltirilgan konsepsiya sifatidagi rolini anglashga imkon beradi. Prakseologik yondashuv orqali nemis falsafasi ekologik mas'uliyatni nazariy-konseptual asoslash bilan birga, uning amaliy jihatlarini – ekologik siyosatning ishlab chiqilishi, ekologik etika prinsiplarining jamiyat hayotiga tatbiq etilishi, va ekologik ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish masalalarini ham qamrab olgan.

Ekologik mas'uliyat – bu inson va jamiyatning tabiatga nisbatan munosabatlarini belgilovchi axloqiy-falsafiy kategoriya bo'lib, u insoniyatning tabiiy muhit oldidagi majburiyati va javobgarligini anglatadi. Keng ma'noda ekologik mas'uliyat insonlarning tabiatga yetkazadigan zararni minimallashtirish, resurslarni oqilona ishlatish va kelajak avlodlar uchun ekologik barqarorlikni ta'minlash borasidagi javobgarligini ifodalaydi.

Ekologik mas'uliyat tushunchasi tabiatga nisbatan antropotsentrik yondashuvdan biotsentrik va ekotsentrik yondashuvlarga o'tishni taqozo etadi. Taniqli nemis faylasuf olimi Gans Yonasning ta'kidlashicha: «Tabiat bizning qo'llarimizda taqdiri aniqlanadigan ob'ektga aylandi, bu esa bizni mas'uliyatga chaqiradi. Biz faqat o'zimiz uchun emas, balki butun Yer yuzidagi hayot uchun mas'ulmiz»¹.

Nemis faylasufi Klaus Mixael Mayer-Abix «Inson va tabiat» asarida ekologik mas'uliyatni «tabiatga nisbatan hamjihatlik etikasi» sifatida talqin etadi. Uning qayd etishicha: «Ekologik mas'uliyat tushunchasi insonning tabiatdan ustun emas, balki

¹ Jonas H. Das Prinzip Verantwortung: Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation. Frankfurt am Main: Suhrkamp; 1984. p.27.

uning bir qismi ekanligini tan olishni, hamda insonning nafaqat boshqa insonlar, balki butun tabiat oldidagi javobgarligini anglatadi»².

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ta'kidlash joizki, nemis ekofalsafasida ekologik mas'uliyat tushunchasining konseptual asoslari quyidagi yo'nalishlarda rivojlantirilgan:

1. Axloqiy-normativ asos – Gans Yonasning «mas'uliyat prinsipi», Karl-Otto Apelning «diskurs etikasi», Yurgen Xabermasning «kommunikativ ratsionallik» konsepsiyalarida ifodalangan.

2. Ontologik asos – tabiatga nisbatan munosabatda antropotsentrizmdan ekotsentrizmga o'tish, inson va tabiat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni tan olishni nazarda tutadi.

3. Gnoseologik asos – ekologik bilimning interdissiplinar xarakteri, ekologik ta'limning ahamiyatini tushuntiradi.

4. Aksiologik asos – tabiatning instrumental qiymatidan tashqari, uning ichki qiymatini (intrinsic value) tan olishni ko'zda tutadi.

Ekologik mas'uliyat tushunchasi haqida so'z yuritganda Rossiyalik faylasuf A.A. Sychev quyidagilarni ta'kidlaydi: «Ekologik mas'uliyat – bu insonning tabiatga nisbatan o'z harakatlari uchun ongli ravishda javobgarlikni his etishi, ular oqibatini oldindan ko'ra bilishi va tabiatni asrash va qayta tiklash uchun faol harakat qilishidir»³.

Ekologik mas'uliyat tushunchasini zamonaviy nemis ekofalsafasida rivojlantirishga ulkan hissa qo'shgan mutafakkirlardan biri Gans Yonas (1903-1993) hisoblanadi. Uning 1979 yilda nashr etilgan «Mas'uliyat prinsipi: texnologik sivilizatsiya uchun etika tajribasi» (Das Prinzip Verantwortung: Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation) nomli asari ekologik mas'uliyat tushunchasining falsafiy asoslarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

Yonasning ushbu asarda keltirib o'tgan asosiy g'oyasi shundan iboratki, zamonaviy texnologik sivilizatsiya sharoitida an'anaviy etika yetarli emas, chunki u insonning tabiatga ta'siri kuchayib borayotgan hozirgi sharoitlarni hisobga olmaydi. U yangi turdagi etikani – «mas'uliyat etikasi»ni taklif qiladi. «Texnologik sivilizatsiya sharoitida etikaning asosiy prinsipi – bu mas'uliyat prinsipidir. Biz

² Meyer-Abich KM. Wege zum Frieden mit der Natur: Praktische Naturphilosophie für die Umweltpolitik. München: Hanser; 1984. p.125.

³ Сычев А.А. Экологическая этика как сфера практических действий. Этическая мысль. 2014;14(1):181-196.

harakatlarimizning oqibatlari uchun mas'ul bo'lishimiz kerak, chunki biz hozirgi vaqtda avvalgi davrlarga qaraganda ko'proq kuch va imkoniyatlarga egamiz»⁴.

Yonas mas'uliyat etikasining prakseologik ahamiyatini quyidagi jihatlarida ko'radi:

- Kelajakka yo'naltirilganlik. Mas'uliyatli qarorlar qabul qilishda nafaqat hozirgi, balki kelajak avlodlar manfaatlarini ham inobatga olish zarur.

- Oqibatlarni bashorat qilish. Olimning ta'kidlashiga ko'ra, «Harakatlarimizning uzoq muddatli oqibatlarini bashorat qilish bizning axloqiy majburiyatimizdir»⁵.

- Ehtiyotkorlik prinsipi. Yonas noaniqlik sharoitida qarorlar qabul qilishda «ehtiyotkorlik prinsipi»ni qo'llashni taklif qiladi, ya'ni agar qandaydir harakatning oqibatlari to'liq ma'lum bo'lmasa, hamda u jiddiy zarar yetkazish ehtimoli mavjud bo'lsa, bunday harakatdan voz kechish maqsadga muvofiqdir.

Yonasning mas'uliyat etikasi keyinchalik Germaniya va boshqa Yevropa mamlakatlarining ekologik siyosatida, xususan «ehtiyotkorlik prinsipi» (precautionary principle) sifatida amaliy qo'llanildi. Bu prinsip Yevropa Ittifoqining ekologik qonunchiligida, Rio-de-Janeyrodagi BMTning Atrof-muhit va rivojlanish bo'yicha konferensiyasi (1992) deklaratsiyasida o'z aksini topdi.

Rossiyalik tadqiqotchi R.G. Apresyan Yonasning mas'uliyat etikasi haqida shunday yozadi: «Yonas tomonidan ishlab chiqilgan mas'uliyat etikasi an'anaviy etikadan shu bilan farq qiladiki, u faqat insonlararo munosabatlarni emas, balki inson va tabiat munosabatlarini ham tartibga soladi. Bu Yonas etikasining muhim prakseologik ahamiyatini belgilaydi»⁶.

Zamonaviy nemis ekofalsafasida ekologik mas'uliyat tushunchasini rivojlantirishga muhim hissa qo'shgan yana bir yo'nalish – bu Karl-Otto Apel va Yurgen Xabermas tomonidan ishlab chiqilgan diskursiv etikadir. Bu yondashuv ekologik mas'uliyatni kommunikativ harakat nazariyasiga asoslangan holda tushuntirishga harakat qiladi.

Apel diskursiv etikani «jamoaviy mas'uliyat etikasi» sifatida talqin etadi. Uning yozishicha: «Ekologik mas'uliyat – bu faqatgina shaxsiy mas'uliyat emas, balki jamoaviy mas'uliyatdir. Shuning uchun ekologik muammolarni hal qilish jarayonida barcha manfaatdor tomonlarning ishtiroki zarur»⁷.

⁴ Jonas H. Das Prinzip Verantwortung: Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation. Frankfurt am Main: Suhrkamp; 1984. p.36.

⁵ Jonas H. Technik, Medizin und Ethik: Zur Praxis des Prinzips Verantwortung. Frankfurt am Main: Suhrkamp; 1987. p.87.

⁶ Апресян Р.Г. Этика ответственности Ганса Йонаса. Философская мысль. 2016;(4):46-59.

⁷ Apel KO. Diskurs und Verantwortung: Das Problem des Übergangs zur postkonventionellen Moral. Frankfurt am Main: Suhrkamp; 1988. p.172.

Xabermas esa ekologik mas'uliyatni kommunikativ ratsionallik kontekstida ko'rib chiqadi. Uning fikricha, ekologik mas'uliyat – bu insonlarning ochiq muloqot va ratsional konsensus orqali ekologik muammolarni hal qilish jarayonidagi ishtirokidir. Xabermasning ta'kidlashiga ko'ra, «Ekologik mas'uliyat – bu faqatgina tabiatni muhofaza qilish emas, balki tabiat bilan munosabatlarimizni demokratik va adolatli asosda qayta qurishdir»⁸.

Apel va Xabermasning diskursiv etikasi ekologik mas'uliyatni amalga oshirishning quyidagi prakseologik jihatlarini ta'kidlaydi:

- ✓ ekologik qarorlar qabul qilish jarayonida barcha manfaatdor tomonlarning ishtiroki (partisipativ demokratiya);
- ✓ ekologik muammolarni hal qilishda ochiq muloqot va ratsional konsensusga erishish;
- ✓ ekologik siyosatning legitimligini ta'minlash.

Amerikalik tadqiqotchi Endryu Layt bu haqda shunday yozadi: «Apel va Xabermasning diskursiv etikasi ekologik mas'uliyatni amalga oshirishning muhim mexanizmini taklif qiladi – bu ekologik demokratiya, ya'ni ekologik qarorlar qabul qilish jarayonida fuqarolar ishtirokinining turli shakllaridir»⁹.

O'zbekistonlik faylasuf B.O. To'raev ekologik mas'uliyat tushunchasini quyidagicha izohlaydi: «Ekologik mas'uliyat tushunchasi hozirgi globallashuv sharoitida yanada kengroq mazmun kasb etmoqda. Bu tushuncha nafaqat tabiatni muhofaza qilish, balki inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni axloqiy asosda qayta qurish zaruratini anglatadi»¹⁰.

Zamonaviy nemis ekofalsafasining muhim yutuqlaridan biri – bu ekologik mas'uliyat tushunchasini nazariy-falsafiy g'oya darajasidan amaliy-institutsional darajaga ko'tarishdir. Germaniya ekologik mas'uliyatni ijtimoiy-siyosiy amaliyotga tatbiq etishning misoli sifatida xizmat qilishi mumkin.

Nemis tadqiqotchisi Diter Birnbaxer ekologik mas'uliyatni institutsionallashtirish zarurati haqida quyidagi fikrlarni bildirgan: «Ekologik mas'uliyat faqatgina shaxsiy darajada qolib ketmasligi, balki ijtimoiy institutlar, siyosat va huquqda ham o'z ifodasini topishi kerak. Boshqacha aytganda, ekologik mas'uliyat institutsionallashuvi lozim»¹¹.

⁸ Habermas J. Die Zukunft der menschlichen Natur: Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik? Frankfurt am Main: Suhrkamp; 2001. p.114.

⁹ Light A. Ecological Citizenship: The Democratic Promise of Restoration. In: Minter BA, Taylor BP, editors. Democracy and the Claims of Nature. Lanham: Rowman & Littlefield; 2002. p.169-184. <https://doi.org/10.1080/13504620903504073>.

¹⁰ To'raev B.O. Ekologik ong va madaniyat. Toshkent: Falsafa va huquq; 2008. 6.57.

¹¹ Birnbacher D. Verantwortung für zukünftige Generationen. Stuttgart: Reclam; 1988. p.143.

Ekologik mas'uliyat nemis jamuammo, barqmiyatida turli institutsional shakllarda namoyon bo'ladi. Buni quyidagi institutlar tajribasida talqin qilish mumkin:

1) Huquqiy institutlar, Germaniya Konstitutsiyasining 20a-moddasida (1994 yilda kiritilgan) davlatning tabiatni va tabiiy resurslarni kelajak avlodlar uchun muhofaza qilish majburiyati mustahkamlangan. Bundan tashqari, Germaniyada ekologik qonunchilik rivojlangan bo'lib, u «ifloslantiruvchi to'laydi» (polluter pays principle) va «ehtiyotkorlik prinsipi» (precautionary principle) kabi prinsiplarga asoslanadi.

2) Siyosiy institutlar, Germaniyada «Yashillar» partiyasi (Die Grünen) 1980 yilda tashkil topgan bo'lib, u ekologik mas'uliyat g'oyalarini siyosiy darajaga olib chiqqan. 1998-2005 yillarda «Yashillar» partiyasi koalitsion hukumat tarkibiga kirgan va bir qator muhim ekologik islohotlarni amalga oshirgan, jumladan, atom energetikasidan bosqichma-bosqich voz kechish va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish dasturini ishlab chiqqan.

3) Iqtisodiy institutlar, Germaniyada «ekologik iqtisodiyot» (ökologische Wirtschaft) konsepsiyasi rivojlangan bo'lib, u iqtisodiy faoliyatni ekologik muvozanatni saqlash talablariga muvofiqlashtirishni nazarda tutadi. Bu «ekologik soliq islohoti» (ökologische Steuerreform), «eko-audit», «eko-sertifikatsiya» kabi mexanizmlarda o'z ifodasini topgan.

4) Fuqarolik jamiyati institutlari, Germaniyada ekologik nodavlat tashkilotlar (Greenpeace Deutschland, BUND, NABU) faol bo'lib, ular ekologik mas'uliyatni targ'ib qilish va ekologik siyosatga ta'sir ko'rsatishda muhim rol o'ynaydi.

Nemis tadqiqotchisi Feliks Ekardt ekologik mas'uliyatning institutsionallashuvi haqida shunday yozadi: «Ekologik mas'uliyat huquq, siyosat va iqtisodiyotda konkret shakllarda namoyon bo'lishi kerak. Busiz u faqatgina abstrakt g'oya bo'lib qoladi»¹².

Rossiyalik tadqiqotchi A.V. Smirnov Germaniyadagi ekologik mas'uliyatning institutsionallashuv tajribasi haqida to'xtalib quyidagi yondashuvni ilgari suradi: «Germaniya ekologik mas'uliyatni amalga oshirishning namunali modelini yaratdi. Bu modelda falsafiy g'oyalar va konsepsiyalar ijtimoiy-siyosiy amaliyotga samarali transformatsiya qilingan»¹³.

Ekologik mas'uliyat kategoriyasining zamonaviy nemis ekofalsafasidagi prakseologik ahamiyati barqaror rivojlanish konsepsiyasi bilan chambarchas bog'liqdir. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi, «Brundtland Commission» hisobotida

¹² Ekardt F. Theorie der Nachhaltigkeit: Rechtliche, ethische und politische Zugänge. Baden-Baden: Nomos; 2016. p.217.

¹³ Смирнов А.В. Институционализация экологической ответственности: опыт Германии. Вестник МГИМО. 2018;(3):164-179.

(1987) ta'riflanganidek, «kelajak avlodlarning o'z ehtiyojlarini qondirish qobiliyatiga zarar yetkazmagan holda, hozirgi avlodning ehtiyojlarini qondiradigan rivojlanish»dir.

Nemis ekofalsafasida barqaror rivojlanish tushunchasi ekologik mas'uliyat kontekstida talqin etiladi va rivojlantiriladi. Nemis faylasufi Klaus Mixael Mayer-Abixning qayd etishicha: «Barqaror rivojlanish – bu ekologik mas'uliyatning amaliy ifodasidir. Barqaror rivojlanish orqali biz hozirgi va kelajak avlodlar, insoniyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarda adolatni ta'minlashga harakat qilamiz»¹⁴.

Tadqiqotchilar Feliks Ekardt va Konrad Ott barqaror rivojlanish konsepsiyasini ekologik mas'uliyatni amalga oshirishning muhim vositasi sifatida ko'radilar. Ular «kuchli barqarorlik» konsepsiyasini ishlab chiqqanlar, unga ko'ra tabiiy kapital (natural capital) sun'iy kapital (artificial capital) bilan almashtirilishi mumkin emas. Bu konsepsiya tabiatni instrumental qiymat sifatida emas, balki mustaqil qiymat sifatida qaralishini taqozo etadi. Shu jihatdan, kuchli barqarorlik konsepsiyasi ekologik mas'uliyatning amaliy ifodasidir. U tabiiy kapitalni saqlab qolish, ekologik muvozanatni ta'minlash va kelajak avlodlar oldidagi mas'uliyatni anglatadi.

Germaniyada barqaror rivojlanish tushunchasi nafaqat nazariy konsepsiya, balki davlat siyosatining muhim qismi hamdir. 2002 yilda Germaniya hukumati «Barqaror rivojlanish milliy strategiyasi»ni (Nationale Nachhaltigkeitsstrategie) qabul qilgan va unda ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash bo'yicha konkret maqsadlar belgilangan. Bu strategiya har to'rt yilda yangilanib turadi va uning amalga oshirilishi muntazam ravishda monitoring qilinadi.

Ta'kidlash joizki, Germaniya barqaror rivojlanish sohasida yetakchi davlatlardan biri hisoblanadi. Bu mamlakatda ekologik mas'uliyat tushunchasi nafaqat falsafiy konsepsiya, balki davlat siyosatining amaliy asosi ham hisoblanadi. Shu ma'noda, barqaror rivojlanish konsepsiyasi – bu insoniyat tomonidan o'z ekologik mas'uliyatini anglashning eng muhim ko'rinishi hisoblanadi. Bu konsepsiya hozirgi va kelajak avlodlar manfaatlari o'rtasida, insoniyat va tabiat manfaatlari o'rtasida muvozanatni ta'minlashga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Ekologik mas'uliyat kategoriyasining zamonaviy nemis ekofalsafasidagi prakseologik ahamiyatini tahlil qilishda Vittorio Xyosle (Vittorio Hösle) ishlariga alohida e'tibor qaratish lozim. Nemis-italyan faylasufi Xyosle o'zining «Ekologik inqirozning falsafasi» ("Philosophie der ökologischen Krise", 1991) asarida ekologik mas'uliyat tushunchasini ob'ektiv idealizm nuqtai nazaridan talqin etadi.

¹⁴ Meyer-Abich KM. Praktische Naturphilosophie: Erinnerung an einen vergessenen Traum. München: C.H. Beck; 1997. p.158. <https://doi.org/10.1515/9783110881035.158>.

Xyosle fikricha, ekologik krizis aslida insonning o'zini va tabiatni tushunishi bilan bog'liq falsafiy krizisdir. «Ekologik krizis – bu faqatgina texnik yoki iqtisodiy muammo emas, balki birinchi navbatda falsafiy-metafizik muammodir. Bu muammoni hal qilish uchun biz inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni qayta tushunishimiz va qayta qurishimiz kerak»¹⁵.

Xyosle ekologik mas'uliyatni ontologik, epistemologik va aksiologik darajalarda tahlil qiladi. Uning fikricha, ekologik mas'uliyat tushunchasi quyidagi prinsiplarga asoslanishi kerak:

- tabiatning o'z qiymati – tabiat faqatgina inson manfaatlari uchun vosita emas, balki mustaqil qimmatga ega bo'lgan borliqdir;

- tabiat bilan hamjihatlik – inson tabiatning bir qismi sifatida u bilan hamjihatlikda yashashi kerak;

- avlodlararo adolat – hozirgi avlodning kelajak avlodlar oldidagi mas'uliyati.

Xyosle ekologik mas'uliyatning prakseologik ahamiyatini quyidagicha tasvirlaydi: «Ekologik mas'uliyat – bu faqatgina nazariy tushuncha emas, balki amaliy yo'naltirilgan konsepsiya bo'lishi kerak. U nafaqat «nima qilmaslik kerak», balki «nima qilish kerak» degan savolga ham javob berishi lozim»¹⁶.

Fikrimizcha, Xyoslening ekologik mas'uliyat konsepsiyasining prakseologik ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Ekologik mas'uliyat axloqiy-falsafiy prinsip sifatida ekologik siyosatning nazariy asosi bo'lib xizmat qilishi mumkin.

2. Ekologik mas'uliyat tushunchasi ekologik ta'lim va tarbiyaning metodologik asosi sifatida ishlatilishi mumkin.

3. Ekologik mas'uliyat tushunchasi ekologik huquq va qonunchilikni rivojlantirishning falsafiy asosi bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Rossiyalik tadqiqotchi R.R. Ismagilov Xyoslening ekologik mas'uliyat konsepsiyasi haqida shunday yozadi: «Xyosle tomonidan taklif qilingan ekologik mas'uliyat konsepsiyasi nazariy va amaliy jihatlarni birlashtiradi. U ekologik krizisni falsafiy tushunish bilan birga, uni hal qilish yo'llarini ham taklif qiladi»¹⁷.

Ekologik mas'uliyat kategoriyasining zamonaviy nemis ekofalsafasidagi prakseologik ahamiyatini tushunishda Klaus Mixael Mayer-Abixning «tabiat bilan tinchlik» konsepsiyasi muhim o'rin tutadi. Mayer-Abix o'zining «Tabiat bilan tinchlik yo'llari: ekologik siyosat uchun amaliy tabiat falsafasi» (Wege zum Frieden

¹⁵ Hösle V. Philosophie der ökologischen Krise: Moskauer Vorträge. München: C.H. Beck; 1991. p.74. <https://doi.org/10.17104/9783406732645-47>.

¹⁶ Hösle V. Praktische Philosophie in der modernen Welt. München: C.H. Beck; 1995. p.128. <https://doi.org/10.17104/9783406732645-128>.

¹⁷ Исмагилов Р.Р. Экологическая философия Витторио Хёсле. Вопросы философии. 2015;(6):73-86.

mit der Natur: Praktische Naturphilosophie für die Umweltpolitik, 1984) asarida ekologik mas'uliyatning prakseologik jihatlarini chuqur tahlil qiladi.

Mayer-Abix ekologik mas'uliyat tushunchasini «tabiat bilan tinchlik» konsepsiyasi orqali tushuntiradi. Uning fikricha, insoniyat tabiat bilan «urush» holatidan «tinchlik» holatiga o'tishi kerak. Bu esa tabiatga nisbatan munosabatni tubdan o'zgartirishni talab qiladi. Buni Mayer-Abix quyidagicha talqin qiladi: «Tabiat bilan tinchlik – bu insonning tabiatga nisbatan hukmronlik pozitsiyasidan hamkorlik pozitsiyasiga o'tishidir»¹⁸.

Mayer-Abix ekologik mas'uliyatning amaliy jihatlarini alohida ta'kidlaydi. U ekologik mas'uliyatni amalga oshirishning quyidagi yo'nalishlarini ko'rsatadi:

- ekologik siyosat – davlat siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lishi kerak;
- ekologik iqtisodiyot – iqtisodiy faoliyat ekologik muvozanatni saqlash talablariga muvofiqlashtirilishi kerak;
- ekologik ta'lim – yosh avlodda ekologik mas'uliyat hissini shakllantirish kerak;
- ekologik huquq – tabiatni huquqiy jihatdan muhofaza qilish mexanizmlarini takomillashtirish kerak.

Mayer-Abixning qarashlarini umumlashtirish asnosida aytish mumkinki, ekologik mas'uliyat faqatgina falsafiy tushuncha emas, balki amaliy faoliyat dasturidir. U inson faoliyatining barcha sohalarida – siyosatda, iqtisodiyotda, ta'limda, huquqda o'z ifodasini topishi lozim.

Olimning «tabiat bilan tinchlik» konsepsiyasi Germaniyada ekologik harakatning falsafiy asosi sifatida xizmat qildi va ekologik siyosatning shakllanishiga ta'sir ko'rsatdi. Uning g'oyalari «Yashillar» partiyasi dasturida o'z aksini topdi va keyinchalik Germaniyaning ekologik qonunchiligida ham aks etdi.

Aytish joizki, zamonaviy nemis ekofalsafasida ekologik mas'uliyat kategoriyasi iqtisodiy nazariya va amaliyot bilan uzviy bog'liq holda rivojlantirilmoqda. Bu yo'nalishda «yashil iqtisodiyot» (Grüne Wirtschaft) konsepsiyasi alohida o'rin tutadi.

Nemis iqtisodchisi va ekofaylasufi German Deyli «yashil iqtisodiyot» konsepsiyasini ekologik mas'uliyatning iqtisodiy sohadagi ifodasi sifatida talqin etadi. Deylining qarashlaridan shuni anglash mumkinki, yashil iqtisodiyot – bu iqtisodiy faoliyatni ekologik barqarorlik talablariga muvofiqlashtirish orqali ekologik mas'uliyatni amalga oshirishdir. Bu konsepsiya iqtisodiy o'sish va ekologik barqarorlik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga qaratilgan.

¹⁸ Meyer-Abich KM. Wege zum Frieden mit der Natur: Praktische Naturphilosophie für die Umweltpolitik. München: Hanser; 1984. p.97. <https://doi.org/10.1515/9783110881035>.

Fikrimizcha nemis ekofalsafasida «Yashil iqtisodiyot» konsepsiyasi quyidagi prinsiplarga asoslanadi:

1. Barqaror rivojlanish prinsipi – iqtisodiy rivojlanish ekologik barqarorlikni ta'minlashi kerak.

2. Resurslarni oqilona ishlatish prinsipi – tabiiy resurslarni tejab-tergab ishlatish va ularni kelajak avlodlar uchun saqlash.

3. Ekologik xarajatlarni hisobga olish prinsipi – iqtisodiy faoliyatning ekologik oqibatlarini hisobga olish va ularni narxlarda aks ettirish.

Hozirgi davrga kelib Germaniyada «yashil iqtisodiyot» konsepsiyasi amaliyotda keng qo'llanilmoqda. Bu mamlakat qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish, energiya samaradorligini oshirish, chiqindilarni qayta ishlash tizimini takomillashtirish, ekologik toza transportni rivojlantirish kabi yo'nalishlarda yetakchi o'rinni egallaydi. Masalan, Germaniya 2050 yilga borib elektr energiyasining 80% qayta tiklanuvchi manbalardan olish maqsadini qo'ygan.

Bu borada Germaniya tajribasidagi o'ziga xos jihatlarni milliy amaliyotga joriy qilish ham foydali bo'lishi mumkin. Buni quyidagi jihatlarda ko'rish mumkin:

Birinchidan, O'zbekiston Germaniyaning qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish sohasidagi tajribasini o'zlashtirishi maqsadga muvofiqdir. Germaniya «Energetik transformatsiya» (Energiewende) siyosati doirasida quyosh, shamol va bioenergiya kabi qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirishga katta e'tibor qaratmoqda. O'zbekiston o'zining tabiiy sharoitlaridan kelib chiqib, ayniqsa quyosh energiyasidan foydalanish borasida ulkan salohiyatga ega. Germaniyaning qayta tiklanuvchi energiya manbalarini qo'llab-quvvatlash mexanizmlari, xususan, «yashil tarif» (Feed-in Tariff) tizimi, davlat subsidiyalari va soliq imtiyozlari kabi moliyaviy rag'batlantirish usullarini mahalliy sharoitlarga moslashtirib qo'llash orqali O'zbekistonda ham barqaror energetika sohasini shakllantirish mumkin. Shuningdek, Germaniyaning energiya samaradorligini oshirish bo'yicha dasturlari va standartlarini joriy etish orqali energiya iste'molini kamaytirish, iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish imkoniyati mavjud.

Ikkinchidan, Germaniyaning chiqindilarni boshqarish va qayta ishlash tizimidagi tajribasi O'zbekiston uchun nihoyatda qimmatli hisoblanadi. Germaniyada chiqindilarning 68% dan ortig'i qayta ishlanadi, qolgan qismi esa energiya ishlab chiqarish uchun yoqilg'i sifatida foydalaniladi. Bu mamlakatda «aylanma iqtisodiyot» (circular economy) tamoyillari asosida chiqindilarni saralash, qayta ishlash va utilizatsiya qilishning samarali tizimi yaratilgan. O'zbekiston uchun bu tajribaning eng muhim jihatlari – chiqindilarni saralab yig'ish madaniyatini shakllantirish, qayta ishlash korxonalarini rivojlantirish, chiqindilarni boshqarishning

huquqiy-me'yoriy asoslarini takomillashtirish, shuningdek, aholi va korxonalar uchun chiqindilarni kamaytirish, qayta ishlatish va qayta ishlashga yo'naltirilgan iqtisodiy rag'batlantirish mexanizmlarini yaratishdan iborat. Germaniyaning «ishlab chiqaruvchi javobgarligi» (extended producer responsibility) tamoyilini joriy etish orqali mahsulot ishlab chiqaruvchilarning o'z mahsulotlari chiqindilarini yig'ish va qayta ishlash jarayonidagi ishtirokini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Uchinchi, Germaniyaning ekologik transport tizimini rivojlantirish sohasidagi tajribasi ham O'zbekiston uchun katta qiziqish uyg'otadi. Germaniya elektromobillar, jamoat transporti va velosiped infratuzilmasini rivojlantirish orqali transport sektorida karbon chiqindilarini kamaytirishga erishmoqda. O'zbekiston shaharlarida ekologik toza jamoat transportini rivojlantirish, elektr transport vositalarini qo'llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqish, velosiped yo'laklarini qurish va piyodalar uchun qulay infratuzilmani yaratish orqali transport sohasida «yashil o'tish»ni ta'minlash mumkin. Shuningdek, Germaniyaning transport sohasida ekologik standartlarni joriy etish, ekologik toza transport vositalarini rag'batlantirish va ifloslantiruvchi transportni cheklash bo'yicha tajribasidan foydalanish lozim. Bundan tashqari, Germaniyadagi «aqlli shahar» konsepsiyasi doirasida transport oqimlarini boshqarish tizimlarini joriy etish, shahar transport infratuzilmasini rejalashtirishda ekologik jihatlarni inobatga olish borasidagi tajribani o'rganish va mahalliy sharoitlarga moslashtirish O'zbekiston uchun muhim ahamiyatga ega.

Paragrafga xulosa sifatida quyidagi fikrlarni ilgari surish mumkin:

Ekologik mas'uliyat kategoriyasi nemis ekofalsafasida nafaqat nazariy-falsafiy, balki amaliy-prakseologik ahamiyatga ega bo'lgan konsepsiyadir. Bu kategoriya nemis faylasuflari Gans Yonas, Karl-Otto Apel, Yurgen Xabermas, Vittorio Xyosle, Klaus Mixael Mayer-Abix va boshqalar tomonidan chuqur o'rganilgan va rivojlantirilgan.

Zamonaviy nemis ekofalsafasida ekologik mas'uliyat kategoriyasining rivojlanishi muayyan tarixiy-falsafiy an'analarga tayanadi. Nemis falsafiy tafakkurining tabiat falsafasi, axloq falsafasi, ijtimoiy falsafa sohasidagi boy merosi ekologik mas'uliyat tushunchasining shakllanishiga muhim ta'sir ko'rsatgan.

Nemis faylasuflari tomonidan ishlab chiqilgan ekologik mas'uliyat konsepsiyasi quyidagi muhim xususiyatlari bilan ajralib turadi:

a) Kelajakka yo'naltirilganlik, ekologik mas'uliyat konsepsiyasi kelajak avlodlar oldidagi mas'uliyatni ta'kidlaydi va uzoq muddatli istiqbolga qaratilgan harakatlarni nazarda tutadi.

b) Global yondashuv, ekologik mas'uliyat konsepsiyasi global ekologik muammolarni hal qilishga qaratilgan bo'lib, butun insoniyat uchun ahamiyatga ega.

v) Interdissiplinar xarakter, ekologik mas'uliyat konsepsiyasi falsafa, etika, siyosatshunoslik, iqtisodiyot, pedagogika kabi turli fan sohalarini birlashtiradi.

g) Amaliy yo'naltirilganlik, ekologik mas'uliyat konsepsiyasi faqatgina nazariy mulohazalarni emas, balki amaliy harakat dasturlarini ham o'z ichiga oladi.

Nemis ekofalsafasida ishlab chiqilgan ekologik mas'uliyat konsepsiyasi global ekologik muammolarni hal qilishda muhim rol o'ynashi mumkin. Bu konsepsiya ekologik siyosat, «yashil iqtisodiyot», ekologik ta'lim va tarbiya sohalarida samarali qo'llanilishi mumkin.

Ekologik mas'uliyat kategoriyasining zamonaviy nemis ekofalsafasidagi prakseologik ahamiyatini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu kategoriya faqatgina nazariy tushuncha emas, balki amaliy harakatlarga yo'naltirilgan konsepsiyadir. Nemis faylasuflari tomonidan ishlab chiqilgan ekologik mas'uliyat konsepsiyasi global ekologik muammolarni hal qilishning nazariy-metodologik asosi sifatida xizmat qilishi shubhasiz.

Zamonaviy nemis ekofalsafasida ishlab chiqilgan ekologik mas'uliyat konsepsiyasidan boshqa mamlakatlar, jumladan O'zbekiston ham foydalanishi mumkin. Bu konsepsiya O'zbekistonda ekologik siyosat, «yashil iqtisodiyot», ekologik ta'lim va tarbiya sohalarini rivojlantirishda muhim nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hösle V. Philosophie der ökologischen Krise: Moskauer Vorträge. München: C.H. Beck; 1991. p.74. <https://doi.org/10.17104/9783406732645-47>.
2. Hösle V. Praktische Philosophie in der modernen Welt. München: C.H. Beck; 1995. p.128. <https://doi.org/10.17104/9783406732645-128>.
3. Исмагилов Р.Р. Экологическая философия Витторио Хёсле. Вопросы философии. 2015;(6):73-86.